

Л.В. Луцан

КАТЕГОРІЯ РОЗШИРЕНИХ ДІЄСЛІВНИХ ОСНОВ В АРАБСЬКІЙ МОВІ ТА ПЕРЕДАЧА ЗНАЧЕННЯ ЗВОРІТНОСТІ Й ПАСИВУ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

У сучасному мовознавстві існує думка, що ідею пасивного стану неможливо визначити в універсальних термінах для всіх мов, а загальноновизнаного семантичного визначення стану дієслова, зокрема пасиву, яке б було актуальним для всіх природних мов, нема [Яхонтов 1977, 47]. Пасивні конструкції не є універсальними, на відміну від реципрокного й рефлексивного перетворення [Храковский 1981, 37].

Якщо взяти до уваги, що повна парадигма пасивного стану, утворена внутрішньою флексією голосних, є лише в арабській мові, а в інших семітських мовах пасивного стану або зовсім нема (сирійська, аккадська та ефіопська мови), або він не утворює повної системи (в давньоєврейській мові утворюється лише від інтенсивної та каузативної основ) [Гранде 1963, 171–172], то зрозумілим стає послідовне використання у значенні пасиву зворотних порід дієслова. Таке співвідношення значень пасиву та зворотності підтверджує думка М. Шібатані про те, що форми пасиву корелюють із конструкціями, що мають рефлексивне і реципрокне значення [Хамрай 2010, 166].

На користь теорії універсальності рефлексивного перетворення висловлюється також А. Загнітко, підкреслюючи щодо української мови, що “центральною ознакою у кваліфікації стану як морфологічної категорії є тлумачення кореляції типу *будувати / будуватися, виховувати / виховуватися, опускати / опускатися* як форм одного й того ж дієслова” [Загнітко 1990, 78], тобто вираження пасивності ґрунтується на морфологічній маркованості пасивного деривативу за допомогою зворотного за первісним значенням постфікса *-ся*. Дослідник зазначає, що складність аналізу категорії стану “пояснюється тим, що не завжди послідовно розмежовується значення рефлексивності / інрефлексивності, з одного боку, і грамеми – з другого” [Загнітко 1990, 79], що в поєднанні з лексико-семантичним принципом аналізу значень стану в О. Шахматова і В. Виноградова та генетико-діахронічним принципом “зумовлює виділення аж п’ятнадцяти груп дієслів як носіїв специфічного значення стану, наприклад: інтенсивно-побічно-зворотний, якісно-пасивно-безоб’єктний і под.” [Загнітко 1990, 79]. У зв’язку з цим варто пригадати широкий спектр семантики зворотних порід арабського дієслова, які вміщують також і семантику відповідних до них непохідних порід.

Для розширених дієслівних основ (РДО) арабської мови характерні значення зворотності та пасиву. Категорія зворотності тісно пов’язана з пасивом і розглядається в безпосередньому зв’язку з ним. До РДО з домінуючою семантикою зворотності належать V, VI, VII, VIII і X породи трилітерного дієслова та II порода чотирилітерного дієслова. Семантика зворотності пов’язана з поняттям *مطاوعة* “підпорядкування”. Таке семантичне маркування тлумачний словник арабської мови *المنجد* власне передбачає для усіх вищезазначених порід дієслова.

Загальновідомо, що стан як одна з основних граматичних категорій передає взаємовідношення суб’єкта та об’єкта в процесі виконання дії. Чеський арабіст К. Петрачек припускає, що систему похідних порід дієслова можна розглядати як засіб передавання суб’єктно-об’єктних відношень у системі, орієнтованій на опозицію суб’єкта та об’єкта й експліцитне передавання перехідності [Хамрай 2010, 166].

Основною передумовою функціонування категорії стану в українській мові є її співвіднесеність із категорією перехідності / неперехідності, адже в українській мові станові відношення актуальні тільки для перехідних дієслів та їхніх семантичних відповідників із нейтралізованою перехідністю. Дієслова з первинною неперехідністю (іти, бігти, стояти, лежати) виносять поза категорію стану, оскільки їхня семантика не передбачає умов для нейтралізації неперехідності [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, 236]. Водночас постулюється твердження, що загальним протиставленням “активний стан – пасивний стан” мають бути охоплені усі дієслова [Штелинг 1996, 168].

В арабській мові в межах РДО категорії рефлексивності та пасиву тісно пов'язані так, що іноді їхні значення важко диференціювати без залучення контексту, наприклад *تعاطم* (VI порода): 1) “він став великим” (медіальне значення); 2) “він вважав себе великим”, “він загордився” (зворотне значення); 3) “він вважався великим” (пасивне значення). Проте треба пам'ятати, що власне пасивний стан в арабській мові виражається в першу чергу суто морфологічно, тобто зміною коротких голосних у корені дієслова, і послідовно утворюється від усіх дієслівних порід, крім IX та XI, що пояснюється їхньою специфічною семантикою (передавання якостей чи властивостей), але в інших породах форми пасиву від цих коренів формально утворюються навіть без розрізнення перехідності / неперехідності, до певної міри штучно характеризуючи такі деривативи. О. Хамрай вважає, що таке явище викликане високим рівнем формалізації арабської літературної мови і, відповідно, послабленням семантичного навантаження граматичних явищ [Хамрай 2010, 98]. Він також додає, що відсутність форм пасиву в дієслів IX та XI порід і, навпаки, їхня наявність у неперехідних дієслів – це релікти попереднього “активного” періоду розвитку арабської мови, яка зараз характеризується як мова акузативно-номінативного ладу [Хамрай 2010, 67].

Г. Климов підтверджує цю думку, постулюючи, що форми активного та пасивного станів в активному дієслові не отримують диференціації і їхнє місце займає діатеза нестанового характеру, змістова сутність якої зводиться до протиставлення відцентрованої та невідцентрованої версій [Климов 1977, 308], а семантика дієслівних словоформ, що протиставляються за її допомогою, відрізняється від змісту опозиції активного та пасивного станів, а також не збігається із протиставленням транзитивної та інтранзитивної форм [Климов 1977, 140]. Цим, власне, й пояснюється явище утворення пасивного стану від семантично неперехідних дієслів в арабській мові.

Б. Гранде застерігає, що, незважаючи на те що зворотні породи арабського дієслова можуть мати пасивне значення, “в багатьох випадках між пасивним значенням цих форм та пасивним значенням власне пасивного стану є суттєва різниця” [Гранде 1963, 169]. Наприклад, форма власне пасивного стану *كيسر الفنجان kusira alfinjanun* “чашка була розбита” натякає на те, що, хоч діяча й не названо, чашку хтось розбив. Натомість зворотна дієслівна основа VII породи, яка за формою є активною, а за значенням часто трактується як пасивна, конструкцію *إنكسر الفنجان inkasara alfinjanun* “чашка розбилася”, або “чашку розбито”, розглядає як таку, що констатує лише факт “розбиття”, безвідносно від того, чи хтось це зробив, чи дія відбулася сама.

Тракування категорії стану в англійській мові також стикається з певними труднощами. Традиційно стан пов'язують із різною спрямованістю дії: дія в активному стані виходить від суб'єкта, а у формі пасивного стану фактичний об'єкт дії від неї потерпає: *Mary loves* “Мері любить” і *Mary is loved* “Мері люблять”. Проте в англійській мові, яка характеризується значно ширшим спектром застосування пасиву, часто зустрічаються конструкції, в яких суб'єкт дії, втілений у підметі, жодним чином не можна вважати об'єктом, на який спрямована дія: *He is said to have arrived* “Кажуть, що він приїхав”. У цьому прикладі пасив “is said” ніяк не спрямований на підмет “he”, бо таку ситуацію неприпустимо трансформувати у формулювання “йому кажуть” як у подібне за формою, але не за змістом “*He is said to read*” (Йому кажуть читати). Однак не підлягає сумніву те, що такі конструкції в англійській мові все-таки вважають пасивними.

Д. Штелинг пропонує аналізувати такі суперечливі з точки зору прямого вираження спрямування дії конструкції як такі, в яких “у формі пасивного стану діяч (а значить, і здійснювана ним дія) лише мислиться, дія привноситься, породжується кимось або чимось ззовні, а форма пасивного стану репрезентує цю здійснювану або здійснену кимось дію відображено. Власне кажучи, це навіть не сама дія (сама дія репрезентується активом), а лише співвіднесеність із дією, здійсненою кимось” [Штелинг 1996, 172]. Отже, зрозуміло, що далеко не завжди правомірно пов’язувати значення пасиву із семантикою дієслова *to suffer* “потерпати”. Цю думку висловлює також О. Хамрай, звертаючи увагу на те, що в традиційній арабській граматиці «наявність форми пасиву не сприймалася як ознака “потерпання”, а її вживання позначало лише те, що виконавець дії через якісь причини не згадується в реченні» [Хамрай 2010, 57].

Узагальнюючи семантичні особливості пасиву, варто розрізняти такі значеннєві нюанси у трактуванні співвіднесеності дієслова-присудка в пасивній конструкції із предуюваною субстанцією:

1) об’єкт самої дії: *He was changed* “Його підмінили / змінили; він був підмінений”, де він – об’єкт дії;

2) предмет повідомлення (але не самої дії): *The delegation was reported to have arrived* “Повідомили, що делегація прибула”, де делегація – не предмет самої дії, а повідомлення.

Отже, форма пасиву репрезентує процес, привнесений ззовні, співвіднесений з ним як своєрідне відображення ситуації, причім джерело дії залишається поза її межами і назагал навіть не згадується, а лише мислиться у формі пасивного стану.

Вищенаведені міркування доцільно було розглянути з метою узагальнення основних способів трактування категорій пасиву та зворотності і їхньої взаємообумовленості в арабській, англійській та українській мовах і для мотивованості передачі значень зворотних РДО арабської мови засобами української та англійської.

В українській мові значення зворотності передає постфікс *-ся*, що додається до твірного слова. У такий спосіб максимально повно зберігається дериваційна (префікс замінюється постфіксом) і семантична тотожність лексем в арабській та українській мовах.

Зворотним породам по-українськи в основному відповідають зворотні дієслова з постфіксом *-ся*. Порівняймо: أَجْرَ “здати в найми, винайняти” і تَأَجَّرَ “найнятися (само-му)”;
عَظَمَ “хвалити” і تَعَظَّمَ “хвалитися”. Оскільки дієслова V породи можуть мати також медіальне значення, то їхня трансформація українською мовою також залишається в межах медіальності, незважаючи на наявність форманта *-ся*, первинне значення якого послідовно нейтралізується в українській мові, як і в арабській – зворотне значення форманта تَ Порівняймо: حَرَّكَ “рухати” і تَحَرَّكَ “рухатися”; رَكَّبَ “складати” і تَرَكَّبَ “складатися”.

Інший спосіб трансформації зворотних порід українською мовою відбувається через категорію пасиву, в тому числі й “лексичного”. Порівняймо: صَلَحَ “ремонтувати” і تَصَلَّحَ “бути поремонтованим”; أَثَّرَ “впливати” і تَأَثَّرَ “зазнавати впливу”. Конструкція “він зазнає впливу”, незважаючи на формально активний стан, вважається пасивною. «Часто декларативно проголошений принцип максимуму формально-граматичної організації категорії стану виступає залежним від лексико-семантичних принципів. У сучасній українській мові наявні форми “лексичного” пасиву, хоч їхнє вживання виступає малопоширеним, наприклад: *Він відчуває прилив сили; Він терпить муки*» [Загнітко 1990, 80]. А. Загнітко також принагідно зазначає, що з таких конструкцій видно, що значення стану не залежить від синтаксичних ознак перехідності / неперехідності [Загнітко 1990, 80].

Коли значення твірної та похідної порід в арабській мові майже збігаються, трансформація значення українською мовою відбувається за допомогою дериваційних чинників у межах функціонування категорії родів дії. Порівняймо: سَمِعَ “чути” і تَسَمَّعَ “слухати, прислухатися”.

Спостерігаються також випадки розвитку антонімічних відношень у межах твірної та похідної порід арабського дієслова, що відображено відповідними антонімічними лексемами в українській. Порівняймо: نَوَّلَ “давати, дати” і تناولَ “брати, взяти”. Варто пам’ятати, що в арабській мові спільність кореня та значення зворотного форманта تَّ строго вмотивована, тобто семантичний алгоритм лексеми *брати* мислиться як *дати собі*.

В англійській мові значення зворотності передає зворотний займенник “oneself”, який переважно додається до смислового дієслова. Проте іноді зворотне значення породи може передавати і суплетивна лексема, наприклад: تَعَلَّمَ *вчитися самому, вивчати щось* (від عَلَّمَ *вчити когось*) – to learn, to study. А також تَجَلَّدَ *виявляти витривалість, терпіння, терпеливо зносити* (від جَلَّدَ *здирати шкіру* // to skin англійською відтворюється як to stand, to bear). Як бачимо, при передачі лексичних значень порід арабського дієслова в англійській мові часто втрачається спільність кореня (to know // to teach // to learn, to study; to skin // to stand, to bear).

А. Загнітко пов’язує з категорією стану значення каузативності: “З семантичним компонентом активності міцно пов’язана сема каузативності, причинно-наслідкових відношень між двома ситуаціями: одна ситуація пов’язана з дією каузативного дієслова, яка здійснюється активним діячем; інша – з дією, процесом, станом суб’єкта, що виступає одночасно об’єктом активного дієслова... Сферу дії семантики активності складають перехідні каузативні дієслова, які позначають вплив на певний суб’єкт-субстанцію, що створюється, модифікується або знищується в процесі дії” [Загнітко 1990, 81].

Хоча А. Загнітко стверджує, що можна “зачисляти до значень стану не тільки об’єктні / суб’єктні відношення, а й такі явища, як ергативність / номінативність, каузативність / інкаузативність, результативність / стативність конструкції” [Загнітко 1990, 80], ці значення розглядаємо окремо.

ЛІТЕРАТУРА

- Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. **Грамматика української мови**. Київ, 1993.
- Гранде Б.М. **Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении**. Москва, 1963.
- Загнітко А.П. Категорія стану в системі граматичних категорій дієслова // **Українське мовознавство**. Київ, 1990, № 17.
- Климов Г.А. **Типология языков активного строя**. Москва, 1977.
- Хамрай О.О. **Обмеження структури арабської граматики**. Київ, 2010.
- Храковский В.С. Диатеза и референтность. (К вопросу о соотношении активных, пассивных, рефлексивных и реципрокных конструкций) // **Залоговые конструкции в разноструктурных языках** / Акад. наук СССР; отв. ред. В.С. Храковский. Ленинград, 1981.
- Штелинг Д.А. **Грамматическая система английского языка. Фактор человека в языке**. Москва, 1996.
- Яхонтов С.Е. Формальное определение залога // **Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов**. Ленинград, 1977.